

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2019/1

Szakmai védnökök

Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai

Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs

Tördelőszerkesztő

Pap Balázs

Borító

Simor Kamilla

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora

Maczelka Csaba

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó

a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

EFOP-3.4.3-16-2016-00005

Korszerű egyetem a modern városban: Értékközpontúság,
nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási modellben

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

MILBACHER RÓBERT	
„Szeresd a magyart, de ne faragd le”	
A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében	5
MACSKÁSI ÁRPÁD	
Mikszáth körül a mező	
Ideológiai csatározások Mikszáth körül a felépülő irodalmi mezőben	21
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS	
A nemzeti irodalom nagyelbeszélése Mikszáth Kálmánnál.....	39

TÁRSALKODÓ

PÁLFY ESZTER	
Szerelem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében.....	52
TÓTH ORSOLYA	
Özvegyek leánya	
Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás	
Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében	65

KRITIKAI LAPOK

FAJT ANITA	
Izolációtól börtönig: A régi magyarországi tudós társaságokról (Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-century Hungary: A Collection of Documents and Sources, ed. Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017.).....	89
BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN	
A feledésből kiemelve? (Eötvös-újraolvasó, szerk. Devescovi Balázs, Bp., Eötvös Kiadó, 2018.)	97

HASZNOS MULATSÁGOK

S. LACZKÓ ANDRÁS	
„...mily boldog enyészet!”	
Manipuláció és nyelvi teremtés Vörösmarty Mihály Éj és csillag című versében	103

FILLÉRTÁR

SZŰCS KATA ÁGNES	
Szent Erzsébet 16. századi portugál nyelvű életrajza (forrásközlés)	112

Tóth Orsolya

Özvegyek leánya¹

Vallásos, képzelődési és szerelmi rajongás Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regényében

„Mert a nevelés hibáit örök boldogtalanság követi...
az ember, a 'kit a' nevelés elront; másnak hibájáért
örök boldogtalansággal lakol.”

Fáy András²

Pálfy Eszter kiváló tanulmánya új szempontok szerint közelíti meg az *Özvegy és leánya* című Kemény-regényt.³ A tragikus főhősök, Tarnóczi Sára és Mikes János szerelme mellett Naprádiné Judit és Haller Péter kapcsolataira fókuszál, felvillantva egy lehetséges utat, amely kivezet a tragikum világából. Sára szerelemfelfogását, a regényben megjelenített testi reakcióit a 19. század közepének magyar nyelvű antropológiai-lélektanimumkáinak segítségével vizsgálja. Értelmezésében még Sára alakját a regényben a fizikai törvényszerűségek határozzák meg, addig Mikes János a lovagi eszmények világában él. Emellett azonban a regényben egy másik típusú, több reménnyel kecsegtető szerelemkoncepció is megjelenik, amelyet Naprádiné és Haller Péter formálódó kapcsolatában fedezhetünk fel. Pálfy Eszter elemzése szerint Naprádiné nem statikus figura, átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit. Szerepe így messze több annál, mint ahogyan Barta János egykor látta: vagyis hogy a komikus-szatirikus hatás segítségével lenyihitse és feloldja a regénykomorálaphangulatát.⁴

Pálfy Eszterhez hasonlóan én is úgy gondolom, hogy létezik olyan perspektíva, amely szerint Naprádiné az *Özvegy és leánya* egyik kulcsfigurája, s nem véletlenül kap kitüntetett szerepet a regény hangsúlyos pontján, a lezárásban. Ekorreferátum – pontosabban e folyóirat szerkesztői elképzeléséhez illő társalkodás – ígérete szerint vissza tér majd a szerelem antropológiai-lélektanimegközelítéséhez, ám koncepciója miatt kénytelen ennek tágabb kontextusát is felvázolni. S ha most megkeresi szak-

1 A tanulmány az NKA támogatásával készült.

2 FÁY András, *Próbatétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról*, Pest, 1816, 51.

3 Pálfy Eszter, *Szerelmem és házasság Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, lásd e folyóiratszám 52–64. oldalán.

4 BARTA János, *Sorsok és válságok (Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai) = Arany János és kortársai II.*, vál., s. a. r. IMRE László, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, (Csokonai Könyvtár 27.), 79–80.

irodalomban fellelhető elődeit, akkor Loósz István egyik 1910-ben publikált írására hivatkozhat: e szerint Kemény nem mindennapi történeti érzéke felismerte, hogy a harmincéves háború korszakában Erdély története vallási küzdelmeivel és politikai túlsúlyával nagyon hálás anyaga lehet egy olyan történelmi regénynek, amely bonyolalmát a vallási ellentétekből és súrlódásokból szövi. Az egyik ezek közül *A rajongók*, a másik az *Özvegy és leánya*.⁵ I. Rákóczi György korának megrajzolásában a két regény mintegy kiegészíti egymást: az *Özvegy és leánya* a fejedelem uralkodásának egy részét, az 1634–38-ig (némi kitekintéssel 1643-ig) terjedő időszakot mutatja be. *A rajongók* (olykor jelentős időbeli kitekintéssel) az 1638-tól 1643-ig tartó időszakra fókuszál.⁶ Loósz István összefoglalása alapján azt mondhatjuk, hogy az egész korszak szellemén a vallásos érzés uralkodik; ez befolyásolja a politikát, a közéletet és a magánemberek sorsát. Rákóczit erős protestantizmusa teszi külpolitikai tényezővé, vallási elvek irányítják az országgyűlés határozatait, vallási ellentétekből fejlődik ki az a katasztrófa, amelyet a Mikes-fiúk és Tarnóczi Sára szomorú sorsa példáz. Míg azonban az *Özvegy és leányában* a vallási türelmetlenség csak egyes családok körében vezet katasztrófához, addig *A rajongókban* már a tömegekre ható, mindent felforgató erővé válik.⁷ Az azonos történeti korszak, a vallási rajongás és a fejedelem udvartartása és politikája lehet az érv mellett, hogy a két regény akár egymást kiegészítő dilógiaként is értelmezhető. Bár keletkezéstörténetük részben párhuzamos, a szövegek lezárása megfelel a történeti kronológiának: Az *Özvegy és leánya* született előbb, *A rajongók* utóbb.⁸ A kései olvasó számára viszont már adott a lehetőség a linearitás megbontására: az utóbbi felől is olvashatjuk az előbbit. A kiegészítő-jelleg az egyes szereplőkre vonatkozta tva is érvényesül: míg az *Özvegy és leányában* meg kell elégednünk Kassai István rövid narrátori bemutatásával, addig erdőmesterének ajtaja a szó soros értelmében kitárul.⁹ *A rajongókban* a pozíciónak éppen a fordítottja érvényesül: Kassai István a regény egyik főszereplőjévé válik. Tarnócziné vallásos elfogultsága szempontjából lehet beszédes, hogy bemutatásakor megtudhatjuk: „a pápistákat keresztényeknek sem hitte, s az öreg Pécsit és a szombatosak szektáját megégettetni kívánta, s ezért a fejedelemhez kérvényt is nyújtott be...”¹⁰ E megjegyzés jóval árnyaltabban értelmezhető *A rajongók* ismeretében, mintha csupán Erdély történelmére vonatkoztatjuk. Most azonban nem vállalkoznánk a két regény párhuzamos elemzésére. Loósz István egykoritanulmánya számomra azért fontos, mert a vallásos rajongást nem csupán *A rajongók*, hanem az *Özvegy és leánya* esetében is alapvető történetsszervező elvnek tartja. Az utóbbi értelmezéstörténetében ez legtöbbször alig kap szerepet, vagy ha mégis, a rajongás lélekállapotát csupán Tarnócziné alakjához kötik.¹¹ *A rajongók* esetében a címadó fogalom értelmezése természetesen aligha volt

5 Loósz István, *Kemény Zsigmond és a történeti hűség*, ItK, 1910/1–2, 50–63, 171–187, 171.

6 Regényidőviszonyairól, illetve kapcsolatáról a történelmi kronológiával lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 198–199.

7 Loósz, i. m., 172.

8 SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 170.

9 A regényből származó idézeteket az első kiadás alapján közlöm: KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, I–III., Pest, 1855–1857. KEMÉNY, *Özvegy és ...*, II., i. m., 2.

10 KEMÉNY, *Özvegy és ...*, I., i. m., 8.

11 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, II., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 268.

megkerülhető, ám az elmúlt években mégis szükségesnek látszott a terminus történeti kontextusának rekonstrukciója. Takáts József tanulmányát idézve,¹² Kemény nagyjából abban az értelemben használta a kifejezést, ahogyan a rajongást tárgyaló 16–18. századi irodalom. Amit azonban Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, a regény cselekményének idejében, a 17. században még *enthusiasmus*nak vagy *Schwärmereinek* neveztek. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb rajoskodásnak, utóbb rajongásnak fordították.¹³ Kora újkori karriertörténete Luther szóhasználatával kezdődött, aki főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista protestáns mozgalmait nevezte rajongónak.¹⁴ A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése döntően negatív volt. Takáts írása e ponton a rajongás és a felvilágosodás kapcsolataát vizsgáló tanulmánykötet előszavát idézi: „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint a milyen a hiperracionalitás, a magába vonuló szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.”¹⁵ Ugyanebben a kötetben olvasható Jan Goldstein tanulmánya, amely szerint a rajongás a 18. századi Európában egyfajta „szitokszó”, a rajongó pedig negatív jelzőként értelmezhető. Ezt a státust Goldstein szerint annak köszönheti, hogy a fogalom dialektikus viszonyba kerül a leginkább tisztelt értékekkel, ebben az esetben a viszonylag új, s leginkább sebezhető racionalizmus fogalmával.¹⁶ E pejoratív jelleg jól érzékelhető a rajongás (jórészt vallási analógiára épülő) politikai használatában. S a hivatkozott Takáts-írás is elsősorban a rajongás politikai fogalmára koncentrál. Ez utóbbinak fontos állomása Burke francia forradalom-interpretációja, amely Pocock értelmezése szerint a forradalmat a rajongás történetének fejezeteként, egyúttal a rajongás társadalmi karakterének teljes átalakulásaként értékelte. „A magát inspiráció hatása alatt állónak érző elme önimádata többé nem mint vallási fanatizmus, s nem a köznépet rászédő próféták műveként nyilvánult meg. Most a *gens de lettres* – az értelmiség műve volt...”¹⁷ Takáts meglátása szerint Kemény *A rajongók* című regényében és politikai röpirataiban a rajongás e diskurzusához szólt hozzá, s értelmezte tovább az újabb politikai jelenségeket, elsősorban a 48-as forradalmi hullámot megtapasztalva. *A Forradalom után* című röpiratában igyekszik úgy magyarázni a magyar 1848–49-es eseményeket, hogy azok egy „vallási és politikai álmodozók” fajtájából

12 TAKÁTS József, *Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 165–176.

13 TAKÁTS, *i. m.*, 167–168; EDVI Illés Pál, *A Rajoskodásról*, Felső Magyarországi Minerva, 1825. október, 414–418.

14 TAKÁTS, *i. m.*, 168.

15 *Enthusiasm and Enlightenment in Europe, 1650–1850*, ed. Lawrence E. KLEIN – Anthony J. LA VOPA, *The Huntington Library Quarterly*, 1998/ 60–61, 63; 2–3; TAKÁTS, *i. m.*, 168.

16 JAN GOLDSTEIN, *Enthusiasm or Imagination? Eighteenth Century Smear Word sin Comparative National Context* = KLEIN–LA VOPA, *i. m.*, 29–51, 29.

17 J. G. A. POCKOCK, *Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete Brit perspektívából* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 223–242, 240; TAKÁTS, *i. m.*, 169–170.

való ember, Kossuth Lajos és túlzó, rajongó híveinek hatására mentek végbe, és ez a hatás időlegesen magával ragadta az épp ellenkező jellemvonású népet.¹⁸ Olyan politikai vezető volt tehát Kossuth, aki gyakran tévesztette össze a tényeket önnön képzelődésével, cselekvéseiben gyakran az utóbbi által vezetettet, hiúsága abból táplálkozott, hogy magát a gondviselés kiválasztottjának tekintette.¹⁹

Takáts meggyőző érvelése alapján *A rajongók* esetében tehát meghatározó háttér a Schwärmerei-hoz kapcsolódó politikai diskurzus. Bár a regényben arra is találhatunk példát, hogy a rajongás egyfajta lélekállapot – Kassai Elemér Pécsi Deborah iránti szerelme minősül rajongónak – ugyanakkor a magánérzelmeiben jelentkező rajongás lényegesen jelentéktelenebb szerepet kap, mint a közérzelmei rajongása.²⁰ A tanulmány konklúziója szerint a politikai diskurzus felől szemlélve *A rajongók* azt az újra és újra előálló politikai helyzetet modellezi, amelyben a vallási rajongás destruktív ereje kifejlődik, s elszabadulását megfékezi a fejedelmi hatalom. Másként fogalmazva: *A rajongók* politikai alapkérdése az, hogy miként fejlődik ki a rajongás destruktív ereje, s mi kell ahhoz, hogy mégse vezessen forradalomhoz.²¹

Azért idéztem hosszan Takáts József írását, mert amit *A rajongók* Schwärmerei-koncepciójáról leír, azt jórészt az *Özvegy és leányára* nézve is érvényesnek tartom. Az utóbbi politikai alapkérdését röviden úgy fogalmaznám meg, hogy miként lehet politikai eszköz a vallásos rajongás. Kemény Erdély történelméről szóló tanulmánya szerint „a Zápolyák korának végeveiben” a hittani röpiratok és polémiák „az anyai nyelv által igyekeztek ugyan a szegényebb sorsúak körében a buzgóság szent lámpáját, mely a család küszöbén belől kedélyesen világít, vagy a rajongás lobogó kancát, melyet a szenvedély gyakran a tömegek félrevezetéseért ragad kezébe, meggyújtani...”²² Az *Özvegy és leányában* a tömegeket lázba hozó vallásos rajongás olyan eszköz, amelyre a fejedelemnek *most éppen* nincs szüksége: „Politikájának mostani stádiumában egyetértésre volt szüksége; nem pedig a főurak huzalkodására, nem vallásos mozgalmakra, nem a nép rajongó kiabálásaira”.²³ A fejedelem döntését e belátásra alapozza: a jezsuita Mikes Móric felmentését azzal indokolja, hogy „Nincs szándékom a kegyelmetek szerzetének vértanút ajándékozni...”²⁴

Avallásos rajongás, „felélesztése”, politikai eszközként történő felhasználása nem csupán Erdély története szempontjából meghatározó: a XIX. század közepének aktuális kérdései közé tartozik. A Pesti Napló 1852. júliusi száma például úgy tekint a közvéleményt foglalkoztató ún. stockporti eseményekre, mint egy „episodra” a „középkori vallásos tragoediából”: „Mi nem ohajtjuk, de valószínűnek látjuk, hogy ezen szikra, mely Stockportot fölgyújtá, még egész Angliát lángra lobbanthajtja. Ha a

18 KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = K. Zs., *Változatok a történelemre*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 183–373, 183, 230, 233; TAKÁTS, i. m., 172.

19 TAKÁTS, i. m., 173.

20 *Uo.*, 166–167.

21 *Uo.*, 176.

22 KEMÉNY Zsigmond, *Visszatekintések Erdély múltjára és Gr. Bethlen János politikai pályájára* = K. Zs., *Élet és irodalom*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 41–122, 46.

23 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III., i. m., 189.

24 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III., i. m., 212.

rajongás fékét szakítja: hasonlít a viharhoz, mely útjában kiméletlenül rombol össze mindent, mit találhat.”²⁵ A cikk szerzője a mellett érvel, hogy „[h]a a történezet lapjain végig tekintünk, látni fogjuk, hogy az ily vallásos surlódások mindig politikai cze-lokbóltörténekek.”²⁶ Hatásukat azonban veszélyesnek és kiskisvármíthata tlanoknak tartja.

Takáts József tanulmányához visszatérve: mindkét regény esetében összetettebbnek érzem a magánérzelmeiben megnyilvánuló rajongás és a politikai rajongás közötti összefüggést. Ennek okát abban látom, hogy a rajongásnak, legyen az politikai, vallási vagy éppen szerelmi, Kemény Zsigmond elgondolása szerint ugyanaz a gyökere. Az *Élet és Irodalomban* így ír a „nemzetiség iránti buzgóság” hatáiról: „De a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondolathoz, érdekhez vagy célhoz, a kellő határon túl rajongást szül, mely viszont a legerősebb ostromszertől, ti. a józan észttől, a legbiztosabb bástyától, a tapintattól és a legsért-hetlenebb vérttől, az igazságtól fosztja meg a szeretett ügyet.”²⁷ A rajongás ezen megfogalmazásában felismerhetjük a Schwärmerei-diskurzus néhány visszatérő elemét. A kifejezés a mediocritas erénye segítségével válik értelmezhetővé, ugyanakkor a rajongás szembeállításával az igazsággal és a józan ésszel a fogalom ismeretelméleti vonatkozásait helyezi előtérbe.

Másrészt (ismét Takáts József tanulmányához kapcsolódva) úgy gondolom, nem egyértelmű a rajongás-fogalom pejoratív jellege a Kemény-életműben. A rajongásra, merengésre, ábrándozásra hajlamos karakter (*A rajongókban* Pécsi Simon, az *Özvegy és leányában* Tarnóczi Sára vagy *A szerelem élete* című, töredékben maradt beszélő-füzérben Eduárd) ábrázolásánál például megfigyelhető egyfajta ambivalencia: a fogalom pejoratív jellege mellett jól érzékelhető annak cizellálása és részleges rehabilitációja.

Amikor e két Kemény-regényt rajongás-regénynek nevezem, azt az indokolja, hogy a Schwärmerei bennük nem kizárólag tematikus és cselekményszervező elemként van jelen, hanem metaforikus szinten is vissza-visszatér, méghozzá a szó lutheri értelmezését, a *rajzás* fogalmát idézve. Anthony J. La Vopa úgy interpretálta Luther rajongás-fogalmát, hogy amikor az megpróbálta megfenyíteni a tömeget, amely önjelölt prédikátorokat követ, bizonyos értelemben: őrröng, a schwärmenige éppen „kéznél volt”. Felidézte a kaptár körül rajzó méheket, a madarak raját, amely keresztül-kasul repül a mező felett, a vadászkutyák csapatát, amely épp szagot fogott. „Kihallható” ebből a baljós látú morajlás, dongás, zümmögés. Szint láthatóvá válik a csoport szeszélyes mozgása, egyfajta fonák rend, illetve őrröngő rendezetlenség. A jelző kétségkívül sokat köszönhet e metaforasor erejének.²⁸ Aligha véletlen, hogy *A rajongók* első fejezetében Kemény a tömeg mozgását (többek között) a *falkáéhoz* hasonlítja,²⁹ s zaját „a kósza méhraj zsbongásához”.³⁰ Mint Dobás Kata felfigyelt rá: A

25 [U.Gy.] *A vallásos surlódások Angliában*, Pesti Napló, 1852. július 10., 1–2.

26 Uo.

27 KEMÉNY Zsigmond, *Élet és Irodalom...*, i. m., 180.

28 Anthony J. LA VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer: On the Career of a German Epithet from Luther to Kant* = KLEIN – LA VOPA, i. m. 88.

29 KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, I, Pest, 1858, 9–10.

30 Uo., 24.

rajongók tömegrepresentációja a raj és rajzás fogalmán keresztül szoros kapcsolatot mutat a különböző tömegmodellek leírásával.³¹

Ám a rajzás-metafora nem csupán a tömegleírásakor jelenik meg, hanem a szereplők gondolatvilágának közvetítésekor is. Az eszmék „szabályozatlan áradása” a rajongás-diskurzusban egyaránt kötődik a magányhoz és a rajongáshoz. A rajongás ezen változataát illusztrálja Pécsi Deborah belső magánbeszéd formájában megjelenő elmélkedése, amelyben a rajongás egyfajta mentális esemény,³² s metaforikusan ismét csak a *schwärmen* ige elsődleges jelentéséhez, a rajzó méhekhez kötődik: „Oh istenem, mily kín magányosan lenni, midőn vádak vagy emlékek nyomnak! midőn álmokból, ferde benyomásokból és démoni érzésekből egy bős sokadalom támad, fölvert rajként zszibong körülünk, fullánkjaival fenyeget, s védve vagy elhagyva magunkat egyaránt lehetünk bántalmainknak kitéve.”³³ Az *Özvegy és leányában* az elbeszélő Sára belső világát, kételyeit és bizonytalanságát jellemzi nagyon hasonló módon: „Talányok, hozzátételek, a lehetetlenségtől félelmek, a lehetőségről ábrándok raja zszibongott e kérdések körül.”³⁴

Egy korábbi tanulmányomban igyekeztem röviden felvázolni a *Schwärmeri*-fogalom magyarításának történetét, s meghatározni azon diskurzustípusokat, amelyekben valamilyen formában megjelenik a rajongás.³⁵ S hogy most ígéretemhez híven vissza térjek a regénykapcsán a szerelemantropológiai-lélektan megközelítéséhez, a felvázolt lehetőségek közül a továbbiakban két diskurzustípusra kívánok fókuszálni. Ezek közül az első a pedagógiai-neveléseméleti, a második az orvosi-pszichológiai diskurzus.

Fáy András tízes évek közepén publikált értekezése neveléseméleti összefüggésben hivatkozik az általa andalgásként fordított *Schwärmer*-ra. Elképzeléseszerint azt tekintjük „érzékeny nevelésnek”, ha a „képzelőerő cselekvőleg palléroztatik, s általa a szív érzései tápláltnak. Ez szüli az andalgás hajlandóságát (*Schwärmerischen Hang*). Az andalgás (*Schwärmer*) „bennünk a képzelőerőnek legbájosabb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhajtások, nevetlen kívánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Oh nem azon titkos sejtésnek kezesei e ezek bennünk, hogy nem ez élet határoz minket, ’s jobb hazára vár reánk! Innen bájos andalgásunkban megvetéssel tekintünk az életre, vagy mivel belőle ki nem repülhetünk, tündér bájakat kölcsönözünk neki; tárgyakat rakunk belé, a ’mellyeket szeretünk, embereket teremtünk abba, akiket kedvelünk; így kész Elysiumunk. S melly gyakran elfelejtjük a zordon valót az édes álmon.”³⁶

31 DOBÁS Kata, *A kétfejű óriásgyík és a szifinx: A tömeg megjelenítése A rajongókban*, *Studia Literaria*, 2014/3–4, 168–174, 171–174.

32 A rajongásról mint mentális eseményről lásd GOLDSTEIN, *i. m.*, 31.

33 KEMÉNY, *A rajongók*, I., 53.

34 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, *i. m.*, 101. Hasonló példa a lányrablás-jelenetben Mikes János kapcsán: „» – Kelemennek vél. Szerencsés tévedés. Irigylendő sors. Ah, mint szereti őt!« Ez eszmék rajongtak elméjében.” (*Uo.*, 132.)

35 TÓTH Orsolya, *Andalgók, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc A vadászlak című elbeszélésehez*, *It*, 2017/2, 147–175.

36 FÁY, *i. m.*, 121.

Fáy gondolatmenete a zeszmetörténeti hagyomány szempontjából Shaftesbury és Wieland pozitív és kiterjesztett rajongás-fogalmával hozható kapcsolatba: a rajongás (Fáy fordításában: andalgás) szüli a „Szépért s Jóért való buzgóságot”, a „Sympathia” érzését. A reggel, az esthajnal vagy egy vár omladéka váltják ki ezt az érzést: gyenge ellágyulást. Ám ha túllépegy határon, sa „képzelt világgal úgy körül sző”, hogy miattta azt, amelyben élünk, sélnünk kell, elmúlattjuk, megunjuk, s, ébren álmodókká teszen”, akkor „elérzékenyüléssé” változik. A túlzásba vitt andalgást segíti elő a dologtalanság, a mesés történetek, a szép tudományok űzése, az érzékeny olvasás: azok az írások, „amelyek a világot és az életet képzelődve (idealiter) adják elő.” Ilyenek a románok, az érzékeny és szomorú játékszín, vala mint az „andalgó poéták” munkái. Ezen olvasmányok tehát legkevésbé sem tartoznak az ifjaknak ajánlható művekkörébe. Ez a típusú érzékenységgal ugya nis egy élepszakaszhoz is kötött. Fáy érvelésében a rajongás nevelésméleti diskurzusa szoros kapcsolata bba kerül a azon diskurzustípusokkal, amelyek különböző ideológiái megfontolásokból ugya n, de veszélyesnek tartották a regény műfaját. Ebben az esetben a regényben a légvá répítés eszközeit látják, s aggodalmaik mögött – ma úgy fogalmazhatnánk – azon előfeltevés rejlett, hogy a regényekben olvasható cselekvésminták az életben is mintaként szolgálhatnak.³⁷ E lehetőségek ugya nis a „képzelő erőt a nyira megvesztegetik”, hogy a gyermeket, „egy maga szötte világba tévén által, őtet egy á brá ndozó, ’s mindenre nézve unott emberré formálja, vala minek csak románi íze színe nincs.”³⁸ A gyermek ugya nis egy idő után „maga kíván románi hőslenni, maga óhajtra romántját szani.”³⁹ Fáy szerint a gyermekek hőst „rendszerént a maga hajlandóságaihoz képest választja.” E hajlandóság Fáy által felvázolt tipológiája összefüggést mutat a humorálpátológia klasszikus típusaival: a katonás Rinaldo, Moor és Abellino szeretne lenni, a „phlegmaticus vérű” Meinau, a „puha Szigvart vagy Werther, az érzékeny leányka Koczebue vagy Lafontaine hősnéje.”⁴⁰ A hősökkel és hősnőkkel való azonosulás tehát azért lehetséges, mert a Fáy által a cselekvő nevelés részeként tárgyalt példaadás *nem* csupán a „históriából” vagy a „világi életből”⁴¹ vett példákra érvényes, hanem a fikció világára is. Az ifjú olvasó nem tesz különbséget aközött, ami *megtörtént*, és aközött, ami *megtörténhet*. Fáy XIX. század elején ismertetett példatára jó részt XVIII. századi regényeket, illetve drámá-

37 A műfajjal kapcsolatos kifogások összefoglalása: The Encyclopedia of Novel, ed. Peter Logan MELVILLE, Hoboken, Wiley-Blackwell, 2011, 227–229. Az olvasási láz kontextusában: Karin LITTAU, *Theories of Reading: Books, Bodies and Bibliomania*, Cambridge–Malden, Polity Press, 2006, 39–45. A regény műfajára vonatkozta tva a magyar irodalomtörténetben: GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 56–73. Az olvasási düh kontextusában: RÁKAI Orsolya, S.O.S. – *irodalom! Kultusz, kritika és irodalomtudomány „közös” forrásvidékén = klasszikus-magyar-irodalom-történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 242–250.

38 FÁY, i. m., 125.

39 Uo., 128.

40 FÁY, i. m., 128. Rinaldo Rinaldini történetének a korszakban többféle feldolgozása létezett. Baron Meinau Kotzebue *Menschenhaß und Reue* (1790) című drámájának szereplője. Abellino Heinrich Zschokke *Abillino der grosse Bandit* (1795) című szomorújátékának hőse. A Moor név szerepeltetése ebben a kontextusban valószínűleg Karl Moor-ra utal Schiller *A haramiak* (1781) című drámájából.

41 FÁY, i. m., 52.

kat említ, ám a viselkedésmódszélsőséges megnyilvánulását ő maga is Cervantes *Don Quijote* című regényével illusztrálja, amelyben a lovagregények látják el ezt a feladatot.⁴² A jó nevelő feladata azonban éppen az, hogy megfelelő olvasmányokkal lássa el a gondjaira bízott gyermeket, s megakadályozza a túlzott ábrándozást. Korábbi tanulmányomban arra hívtam, hogy a XIX. század közepén a rajongás e típusának és veszélyeinek reprezentatív szövegeként olvasható az *Özvegy és leánya*. Ezt próbálok most részletesebben kifejteni.

Kemény regényét természetesen a szorosabban értelmezett alműfaji kategória alapján nem nevezném nevelődési regénynek,⁴³ ám a regény első harmadában fontos szerepet kapnak az egyik szereplőt, Tarnóczi Sárát érő pedagógiai ösztönzések, s ezek később befolyásolják a döntéseit. Sára esetében három nevelővel kell számolnunk. Kezdetben Szécsi Mária udvarában nevelkedik, akit a regény egyik szereplője, Mikes János így jellemez: „... inkább képzelhetném... az avaloni tündérvárban, hol a szerelem és az ígézet királynéja lakik, mint a komor Escorial falai között.” Az Arthur-mondakörből ismert sosemvolt tündérvár és a spanyol királyok komor kolostorkastélya kerül itt oppozícióba, mintegy metaforikusan jelölve azt a két világot, amelynek szembenállása meghatározza Sára sorsát. Sára az „avaloni tündérvárban”, Szécsi Mária udvarában vesz részt azon színjátékban, amely Vitéz Francisco regényes történetjére épül, s amelynek a regényben később alapvető szerepe lesz. A hazatérő Sára az imakönyveken kívül „egypár verset, rimelt krónikát s lovagregényt hozott magával, többnyire magyar és olasz nyelven...”⁴⁴ Tarnócziné igyekszik ezt a tudást a szószoros értelmében megsemmisíteni: a könyveket máglyára rakja. Visszatérve az anyjához, a szigorú napirend (lásd a rajongás-irodalomból a dologtalanság káros hatását) mellett Sára kötelező olvasmányai megváltoznak: a Biblián kívül egyházi értekezéseket, prédikációkat és a családibirtokper a nyagainak tanulmányozását rendelik el számára.⁴⁵

Akorábbi olvasmányokra való visszaemlékezés – visszaemlékeztetés szempontjából – lesz komoly szerepe a szentléleki várkastélyba érkező Naprádinének. Ahogyan Gönczy Monika fogalmaz: „Naprádiné megjelenése kitágítja a lehetséges világok térnumát Sára számára, valami már valaha ismert nyílik meg előtte, a lány szövegemlékezete a „második anya” (anya helyett anyja) jelenlététől aktivizálódik és aktualizálódik.”⁴⁶ Az „ábrándokra hajló kedéllyel”⁴⁷ rendelkező özvegy könyvtára „kimeríthetetlennek látszott, mint a bőség szaruja.”⁴⁸ Judit a verses beszédek nagy

42 „Boldogult Cervantes! ha már idődben is a' komoly Spanyol Román Hősnek annyi dolga lehetett, mint Don Quichótodnak; most bár Herculesi erővel bírna is, el kellene néki hallgatni, 's könyvednek több kötetekre terjedni, mint az Epicurus munkái.” *Uo.*, 128.

43 A műfaji kategóriáról újabban magyarul: KÖVÁRI Sarolta, *A nevelődési regény tradíciójának hatása Novalis Heinrich von Ofterdingen című művének személyiségképe*, Passim, 2013/1, 86–93.

44 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 92.

45 *Uo.*, 93.

46 GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, Studia Litteraria, Tomus XXXVIII, Debrecen, 2000, 84–113, 97.

47 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 103.

48 *Uo.*, 103.

kedvelője volt: szívesen olvas középkori lovagregényeket a kerekasztal lovagjairól, valamint meséket: Babszem Jankó és Tündér Ilona történetét.⁴⁹ Olvasmányainak komoly következményei voltak a valóságérzékelése szempontjából is, hiszen, „mindent, amit a költők meséltek szent igaznak vélt.”⁵⁰ Ugyanakkor elhatálmalsodik rajta a mintakereső és mintakövető szenvedély. „Összehasonlítási szenvedélye” alapján⁵¹ a „társaskörökben feltűnő delnőket” azonosítja a verses regények szereplőivel.

Judit, Sára „régén várt nagynénikéje”⁵² sok szempontból erősen emlékeztet egy másik nagynéni alakjára. A rajongás nevelélméleti kontextusába illeszthető Wieland 1764-es, *Der Sieg der Natur über die Schwärmerei, oder die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva* című regénye.⁵³ A cím, illetve a regény intertextuális utalásai egyértelművé teszik, hogy műsajátos Cervantes-imitáció.⁵⁴ Mindez összefüggésben áll azzal a jelenséggel, hogy a *Don Quijote*-ét többek között a rajongás szatírjaként értelmezik a 18. században.⁵⁵ A lovagregényeket olvasó, s a regényvilágban megteremtett „valóságot” azokon keresztül szemlélő Don Quijote figurája Wieland művében Don Sylvio von Rosalva alakjában ölt testet.⁵⁶ Amint az ifjú képessé válik rá, hogy latinul olvassa Ovidius *Átváltozásait*, a nagynéni, Donna Menzia magára vállalja nevelését: azonban – a narrátori kommentár szerint – sajnálatos módon az igaz lovagról olyan elképzelései vannak, amelyek forrása a könyvtára: többek között *A kerekasztal lovagjai*. Az ifjú Don Sylvio e könyvtárban később más könyveket is felfedez: arab, perzsa és tündérmeséket olvas. A Wieland-regény harmadik fejezetében található azon „pszichológiai megjegyzések”, amelyben az elbeszélő Don Sylvio „furcsaságait” elemzi. A főszereplőre rossz hatással van a magány, s teljes mértékben olvasmányai hatása alá kerül: pontosabban ezek „eredeti”, természetől kapott képességeit ébresztik fel, s terelik rossz irányba: „a szendergő szenvedélyt”. Ennek eredményeként „a csodás és szenvedélyes ideák” átveszik az uralmat a szív fölött.⁵⁷

Juditnak – Donna Menziával ellentétben – nem áll módjában Sára nevelését teljes mértékben magára vállalni. A korábbi nevelési periódusért Bethlen Istvánnának

49 Uo., 79.

50 Uo.

51 Uo., 80.

52 Uo., 76.

53 A Kemény-életműben tudomásom szerint nincs explicit utalás a Wieland-regényre. Wieland Kemény *Szellemi tér* című írásában szerepel, amelyben Lessing és Herder mellett Wielandot említi a XVIII. századi német irodalom jelentős alkotói között. (KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér = K. Zs., Élet és Irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 225–262, 232.)

54 Gönczy Monika tanulmánya is utal rá, hogy a regényben a széphistóriák, lovagregények szerinti életforma anakronisztikusságának jelzésével implicite megidéződik a *Don Quijote*. GÖNCZY MONIKA, *Az Özvegy és ...*, i. m. 91; illetve bővebben: GÖNCZY MONIKA, *A Don Quijote mint architextus a 19. század második felének magyar irodalmában = Irodalom – nemzet – identitás*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarológiai Társaság, 2010, 43–50.

55 ERIC J. ZIOLKOWSKI, *The Sanctification of Don Quixote: From Hidalgo to Priest*, University Park, The Pennsylvania State University Press, 1991, 37–41.

56 C. M. WIELAND, *Die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva* = C. M. WIELAND, *Sämtliche Werke*, 11, Leipzig, 1795; Cristoph Martin WIELAND, *The Adventures of Don Sylvio de Rosalva*, London, 1904.

57 WIELAND, *Die Abentheuer...*, i. m., 12–15; WIELAND, *The Adventures of...*, i. m., 7–9.

tartozik hálával: mert „szép bálványkája” több kellem- s művészettel lejt, szökell, és hajlong, mint mennyi elég volna egy falka rideg keblü és álnok szenteskedőt a világ romlottságáról meggyőződésre vezetni.”⁵⁸ Érkezése felborítja a Tarnócziné általkialakított szigorú napirendet. Naprádiné megjelenése kapcsán ugyanakkor nem érdemes figyelmen kívül hagyni azt a narrátori megjegyzést, mely szerint Sára „Judith nagynénével töltött első éjjele már a kísértés kezdete vala.”⁵⁹ S ha a jórészt a szerelemről folyó beszélgetéssel eltelt éjszakára vonatkozóan még ironikusként értékelhetjük em minősítést, a későbbiekben egyértelműbbé válik a „fogadott anyja” diabolikus kísértő szerepe. Sára nem csupán az olvasmányaira emlékszik vissza Judith segítségével, hanem sok oly dolgot is hallott tőle „melyet maga is igen világinak tartta, s mely érzékeire és képzelődésére, bár észrevétlenül, azonban mégis izgatón hatott.”⁶⁰ E hatást érzékelteti Sára arcának változása, „a melyre valami dacz, valami negéd tévedt, mely egészen idegen eleműnek tetszék, s mely a derült és szelid vonalok napfénye közé egységötét árnyat vetett.”⁶¹ Sára – Judith hatására – felidézia Szécsi Mária udvarában eljátszott színjátékot, s vele együtt Francisco alakját. Judithnak minden vágya, hogy az ott töltött rövid idő alatt kárpótolja Sárát az anyja mellett unalommal töltött évekéért. Kísértő szerepe immár az előzőnél határozottabban jelenik meg a narrátori minősítésben: „Valami nemes szívé, de egyszersmind valami demoni volt e sürgéségben.”⁶²

Sára kísértésének – visszaemlékeztetésének utolsó lépcsőfoka a későbbi események felőla leányrablás főpróbájának tekinthető. Judith, ismerve Sára Franciscó iránt vonzalmát, teszi fel a kérdést: „S ha most a névtelen lovag akarna elragadni?” Sára válaszában ekkor még hezitál: „Imádkoznám, hogy ellenállhassak.” Judith ekkor ismét a szerelemre hivatkozik. A beszélgetést közvetlenül követő leányrablási jelenetben azonban, amikor elrablójában Franciscót ismeri fel, Sárának már nincs ereje ellenállni.⁶³

Összefoglalva az előzőeket, amellett érvelek, hogy Sára neveltetése, s ezen belül Naprádiné és Szécsi Mária udvarának hatása a rajongáspedagógiai diskurzusába illeszthető. Sára nevelése az „érzékeny nevelés” iskolapéldája lehetne, amely a „képzelő erőnek vagy cselekvő neveltetése, vagy arra való használása... , hogy az érzéseket a maga képzelt tárgyaival és történeteivel tápláltassa.”⁶⁴ Fáy szóhasználatával élve így jön létre azon állapot, amelyben a „fontoló értelem kezéből az érzések ragadják ki a Királyi pálczát”, s azt a „képzelő erővel megosztják”. Ezen állapotban „[k]étszeres szolgál... az értelem, az érzések ’s a képzelő erő szolgálja.”⁶⁵

Sára érzékeny nevelésének egyik eleme tehát a lovagi epika olvasásában rejlik, a másik a színjátásban. Ez utóbbi Fáy szerint különösen veszélyes az ifjak számára-

58 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 108.

59 *Uo.*, 86.

60 *Uo.*, 87–88.

61 *Uo.*, 88.

62 *Uo.*, 107. E részletre hívja fel a figyelmet Dobás Kata is, aki az olvasási düh kontextusában elemzi a regényt. Lásd DOBÁS Kata, *Az eleve elrendelés és szabad akarat kérdése Kemény Zsigmond műveiben*, doktori értekezés, ELTE, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, (kézirat).

63 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 129.

64 FÁY, i. m., 119–120.

65 *Uo.*, 110.

ra, akár nézőként, akár színjátszóként vesznek részt benne. A színjátszás nemcsak elérzékenyülésre nevel, ha nem kétszínűségre és az indulatok elpalástolására is.⁶⁶ Fáy gondolatmenetének fontos része azonban, hogy mindez csak a gyermekek és ifjak számára nem javasolt: „Én csak azt állítom, hogy ezek nem gyermeknek valók. Néktek legyen ez szánva, ti házi Asszonyok, Anyák! ti Férjek, Atyák! Kik már a világi élet Epocháin nagyobbára túl estetek, 's jobban beléptetek a' valódi világba, mint sem hogy abból csillapodott tüzüfantáziátok egykönnyen a' képzeltek bekiranthasson.”⁶⁷ E megjegyzés azért lehet lényeges az *Özvegy és leánya* szempontjából, mert adhat valamiféle magyarázatot arra, hogy a „gyulékony szívű”, „élénkképzelődésű”, „ábrándokra hajló”⁶⁸ Naprádiné vagy Mikes Mihály számára – ahogy Gönczy Monika fogalmaz – miért lehet mindaz „merő játék”, amit az ifjú Sára vagy Mikes János még „teljes mélységükben megéleendőnek tartanak.”⁶⁹ A rajongás nevelésméleti kontextusa felől nézve ez lehet az oka annak a jelenségnek is, amire Pálffy Eszter jogosan figyelmeztetett: „Noha a regény Naprádiné és Sára közül Sárát láttatja megfontoltabbnak és értelmesebbnek, Naprádinét pedig naiv olvasmányélményeivel és képzelgéseivel nevetségesnek állítja be, mégis Naprádiné lesz az, aki számos jelenetben tesz tanúbizonyságot racionalitásáról és éleslátásáról.” S részben ez lehet a magyarázata annak is, hogy az „ábrándokra hajló” Naprádiné kritikusan értékeli Sára választását, s elhárítja magát ábrándvilágától: „hisz te annak valódi nevét sem tudod... De nálatok, kik ábránd-világban éltek, minél kétségesebb valaki helyzete, annál magasabb jelleme.”⁷⁰ Judit számára ugyanis feltételei vannak a megélhető szerelemnek: Kelemen azért lehet megfelelő partner Sára számára, mert szép, fiatal, vagyonos, jó családból való, tehát „Szeretniök kell egymást. Kölcsönös hajlamaikat az egész világ tudja...”⁷¹

Naprádiné a regény kezdetétől fogva más elképzelésekkel rendelkezik a szerelemre vonatkozóan, s életkorából, valamint lelki alkataiból fakadóan más esélyekkel indul mint (a narrátori kommentár szerint) erős érzésekre és mély szenvedélyre alkalmas Sára.⁷² Pálffy Eszter azonban meggyőzően érvel a mellett, hogy Haller Péterrel való kapcsolatainak változása azt mutatja, Judit átalakuláson megy keresztül a regény folyamán: miután megismeri Haller Péter jellemét, levetkőzi mind a verses regények lovagjai iránt táplált érzelmeit, mind pedig a Haller külső csúfságából származó előítéleteit. Kételyeiminkább arra vonatkoznak, hogy a regénylezésében Naprádiné és Haller Péter feltételezett boldogsága kizárólag a tragikus szerelem alternatívájaként értelmezhető-e, vagy lehetséges-e másféle interpretációja is a rajongás-irodalom kontextusában.

Itt vissza kell térnem ahhoz a felvetésemhez, amely szerint Naprádiné nem kizárólag az illúziókba feledkező szerelemfelfogás parodisztikus példája, s Sára mellett

66 *Uo.*, 129–130.

67 *Uo.*, 130–131.

68 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 66.

69 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 91.

70 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 30.

71 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 115.

72 *Uo.*, 80.

sem csupán segítő szerepben van jelen.⁷³ Judit a rajongás-diskurzus felől szemlélve olyan diabolikus kísértő, aki nincstisztáiban a Sára történetében betöltött szerepével. Sára haláláért éppúgy felelőssé tehető a képzelődési rajongásban, ezen belül *vallásos rajongásban* szenvedő anya, mint a *képzelődési rajongásban*⁷⁴ szenvedő, s (fogadott) leányában a zábrandozást tápláló második anyja. Gönczy Monika már többször idézett remek tanulmányában utalt rá, hogy Sára tragédiája – nem utolsó sorban – az, hogy szövegvilágok ütközőpontján él, hisz két – a műben diskurzusképtelen – nagyelbeszélést képviselő nő (az anya és a második anya) a leány számára szerepminta is.⁷⁵ A kétféleszövegvilág (Tarnócziné számára a Biblia és a egyházi értekezések, Judit számára a világi költészet, a lovagi epika és antik mitológia) a rajongás e két típusához kapcsolható.

A Judit és Tarnócziné közötti alapvető különbségre többször is találhatunk utalást a regényben. Judit arról beszél Sárának, hogy „ő jól tudta miben különbözök tőle.”⁷⁶ Tarnócziné pontosan látja e különbséget Judit és a saját világa, valamint a hasonlóságot Judit és Szécsi Mária udvarának világa között: „A lányom komédiásnő lett...”, s ha nem Bethlen Istvánné udvarában, akkor e szép mesterséget Judittól tanulta.⁷⁷ Judit képzelt világa látszólag ellentétben áll Tarnócziné elgondolásával, aki Csulainak kifejtett véleménye alapján a valóság és a képzelet közötti határ átlépésének problémáit éppen a lovagregények példáival érzékelteti: „Hallotta-e kegyelmed... Calvin nevét? Nem udvari bolondja volt Kanut vagy Arthus királynak. Nem is koholmánya a henye költők képzelődésének, mint Merlin. Calvin csakugyan élt. Létezése documentálva van.”⁷⁸

Nem feledhető azonban, hogy Tarnócziné valóságérzékelése éppoly problematikus, mint Judité. Analógia teremtő logikája ugyanúgy használja a Bibliát, ahogyan Judit a mitológiát vagy a lovagi epikát: „Állj elő, vén Hámor, s adj számot sáfárkodásodról! Hová rejtetted Dinát, Jákobnak és Leának magzatát, kit a te utálatos bál-

73 BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 279–280.

74 Edvi Illés Pálnak A' Rajoskodásról írott tanulmánya a rajongás három típusát különíti el. Az érzéki, a képzelődési (a' tulajdonképpen való) és az észbeli rajoskodás. A képzelődési rajoskodás olyan állapot, amelyben az „ember ismereteinek eredete és képzése körül nem lelke és értelme' törvényeiből, hanem belső homályos érzelmeinek álhatatlan és mulékony képeiből indul ki, és így magának egy oly világot teremt, mely a' jó Istennek rendszerinti és természeti világától egészen különböző.” Idetartozik a vallásos rajoskodás és az „Ifjuság' szokott ábrándozása, melly különbözőle úton-módon, névszerint a' tanuló ifjuság között a' csintalan románok és költeményes munkák' meg nem választott összeolvasása által mindegyre ébresztetik és ápoltatik.” A vallásos rajoskodó az „ő teremtő Urát és Istenét, vagy azt a' Szentet, a' kit imád, előbb érzeményeinek és emberi indulatjainak minden gyarlóságival felruházza, és úgy ülteti család kegyeskedés hév buzgódásai közben mennyei trónusra...” (Edvi Illés Pál, *A' Rajoskodásról*, Felsőmagyarországi Minerva, 1825. október, 416.)

75 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 101.

76 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 117.

77 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 256.

78 *Uo.*, 199.

ványimádó fiad, Sechem, elrabolt?⁷⁹ - mondja Mikes család fejének. A későbbiekben a bosszú történeteként ismert bibliai minta határozza meg Tarnócziné viszonyát a lányrabláshoz.

Tarnócziné vallásosrajongása a regény szereplőiszáma ijesztőnek, Csulainézópontjából egyenesen démoninak minősül,⁸⁰ ám egy idő után Tarnócziné szenvedélyeinek csak egyike lesz. A regény végén „a vallásos vakbuzgóság, a sikerült képmutatás és engesztelhetetlen bosszú csodás vegyülékéből szőtt tervek szálanként kezdtek szemei előtt foszlani.”⁸¹ Tarnócziné tehát nem csupán vallásos rajongó. A Mikes-család iránt érzett gyűlölete összhangban van azzal, ahogyan Kemény a rajongásról írt: „... a szenvedélyek lényegében fekszik, hogy minden ragaszkodás egy gondola thoz, érdekhez vagy célhoz kellő határon túl rajongást szül...”

A vallásos és a képzelődési rajoskodásban szenvedő anyja és a második anyja alakjának szoros kapcsolata jelzi a regényben, hogy többször találunk példát arra, hogy Tarnócziné és Naprádiné – státusa alapján – csupán az epitheton ornansként értelmezhető árva, illetve szép *özvegyként* neveztetik meg. Olykor azonban az olvasóra hárul a feladat, hogy eldöntse: éppen melyik özvegyről is esik szó. Tarnócziné mellett Juditt többször is hangsúlyozott helyettesítő anyaszerepe, s mindkettőjük özvegyi mi-volta⁸² lehetővé teszi, hogy a regény címe egyszerre utaljon mindkettőjükre.

Pálfy Eszter dolgozatában úgy értelmezte a regény lezárását, hogy Judit és Haller Péter feltételezett boldogsága kivezet(hetne) a tragikum világából, illetve Sára és Mikes János tragikus szerelmének alternatíváját jelenthetné. Igaz azonban, hogy az elbeszélő ezt tudatosan rejtve hagyja, s a „regény végén is relativizálja jelentőségét a házasság kósza pletykának való beállításával, hogy aztán még a zt is visszavonja.” Az elmondottak alapján úgy látom, a rajongás-irodalom kontextusában szemlélve „pokoli irónia van abban”,⁸³ hogy a regény lezárásában Naprádiné és Haller Péter feltételezett boldogházasságáról olvashatunk. E boldogságugyanis saját nevelőiszerképére nem reflektáló, s a Sára tragikus sorsában szerepet játszó Judit boldogsága. A korabeli

79 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 138. Dina történetéről bővebben: Gönczy, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 105–106.

80 KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 199.

81 *Uo.*, 222.

82 Példák az anya-szerepre: „s így kérte a nagymama Naprádinét – néhai férjének nővérét – egy kedélyes levélben meg, hogy az ő távolléte alatt költözzék a szentléleki várkastélyba, s legyen Sárának második anyjává.” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 64.) „Nem fűzöm tovább a Naprádinéről keringő híreket, miknek ha századrésze is igaz, megfoghatjuk álmélkodását, midőn a nagymama által anyahelyettesítéssel nevezik ki” (*Uo.*, 68.) „Most én vagyok anyád.” (*Uo.*, 112.) Példák a két özvegy megnevezésére: „Most Sebestyén barátom legforróbb vágya az özvegy makacssága miatt ily csin nélkül nem létesülhetett volna” (utalás Tarnóczinére) (KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 95.); „Lehetetlen – sóhajtotta az özvegy.” (utalás Naprádinére), „A regényes történetben, melyet az idegen érkezésekor végzett a szép özvegy be, Mihály úr a szerelméért nagy háborút viselt.” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 106.); „Az árva özvegy hoszasan édelg a börtön látható hiányain...” (KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 274.)

83 Szegedy-Maszák Mihály elemzése használja a kifejezést arra a részletre vonatkoztatva, amikor Sára és Haller Péter esküvőjén a falusi tiszteletes a Római levél VII. részének 2. versét olvassa fel. SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 186.

Erdély történetét feldolgozó munkák természetesen nem tudnak e házasságról.⁸⁴ A névtelen történetbúvár barátira való hivatkozás⁸⁵ azonban az én olvasatomban nem azt jelzi, hogy a házasság „kósza pletyka”. A hír relativizálását elsősorban a történelmi regény műfajához, s a történelmi hitelességről szóló kritikusi vitához⁸⁶ való (ironikus) hozzászólásként értelmezném.

Pálfy Eszter tanulmányának másik erénye, hogy a szerelem fiziológiájára irányítja a figyelmet: Sára esetében ugyanis a regény aprólékosan bemutatja érzéseinek testhatását is – összhangban a Kemény-recepció evidenciaként elfogadott állításával, amely szerint a Kemény-regények szereplőinek külső, testi megjelenéséből belső tulajdonságaikra, érzéseikre lehet következtetni. A szerző több példával is alátámasztja azon elgondolását, hogy Kemény a szerelem fiziológiáját a 19. század természettudományos nyelvén írja le. A továbbiakban amellet érvelek, hogy Sára viselkedése, valamint – a Pálfy Eszter által részletesen elemzett – testi reakciói a korabeli orvosi diskurzust figyelembe véve a *rajongás patológiája* alapján is dekódolhatók.

Ehhez ismét érdemes részletesen felidézni a lányrablás-jelenetet, amelyben „Sára ajkiról egy megtört sikoltás hangzék, melynek csengése kettémetszve volt vagy a torok rögtön összevonulása, vagy a leigáztatásban is para ncsoló lélek akaratereje, s mely halk nyögésben hallatá utórezgéseit. S ekkor egy heves rázkódás támadt testén, mely vilányos érintésként futott minden idegen végig és rögtön eltűnt, lázítóhatásának nyomait a föloldott tagokon egészen megszüntetvén. A sikoltás és rázkódás alatt a leányküzdő kezei előbb le hanyatlottak, szután lassan fölemelkedvén saját homlokán keresztül be kulcsolódtak, mint a zé, ki erős agyfájdalmat akar elnyomni, vagy rendkívüli meglepetésből émedni.”⁸⁷ Az erősen késleltetett narrátori kommentár szerint a jelenet során Sára „[a] szerelem éles nézetével tüstént Franciscora ismert, midőn a hölgyrabló arcrostélyát küzdő keze lerándítá. Elbűvöltetve nem birt többé ellenszegülni.”⁸⁸ Sára testi reakcióinak leírása az arisztotelészi poétika alapján klasszikus, egyoldalú a nagnóriszmoszként értelmezhető, ám viselkedésének néhány elemére itt sem találunk magyarázatot. Pálfy Eszter a kortárs orvosi és antropológiai irodalom alapján e részletet úgy értelmezi, hogy a fizikai benyomásból (Mikes János megpillantása) származó hirtelentámadt érzelmhatására Sára testesikoltással reagál, amelyet azonban a lélek akaratereje képes megzabolázni. A villanyfolyadék jelenlétének következménye, hogy a test rázkódása „villányos érintésként” fut végig az idegeken.

84 Nagy Iván kötete szerint Haller Péternek (IV.) két felesége volt. Tarnóczi Sára halála után Pécsi Erzsét veszi el. (NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, V, Pest, 1859, 27–31.) Tarnóczi Sára és Haller Péter házasságáról lásd SZÁDECZKY Lajos, *Az „özvegy és leánya” megosztása Kézdi- Szentléleken (Adalék a székely történelemhez)*, Erdélyi Múzeum, 1897/4, 207–212.

85 „Egy történetbúvár barátom állítja, hogy Haller Péter második neje valami özvegy Naprádiné lett volna, kivel a legboldogabb házassági szövetségben élt. Félek bírálóimtól. Maradjon homályban e kérdés.” KEMÉNY, *Özvegy és...*, III, i. m., 289.

86 E vitákról részletesen: HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt: Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007, 115–132; BÉNYEI, *A történelem és...*, 35–42.

87 KEMÉNY, *Özvegy és...*, I, i. m., 131–132.

88 KEMÉNY, *Özvegy és...*, II, i. m., 115.

Mivel pedig az idegek az agyból indulnak ki, s „bizonyos, hogy az agy kútfeje minden érzésnek,”⁸⁹ a lány homlokára teszi kezeit, mint aki erős agyfájdalmat érez.

Ha most visszatérünk a rajongás Fáy által felvázolt fizioológiájához, akkor ott a következőket találjuk: Fáy az emberi tehetség két világról beszél, amelyek részben állatiak, részben erkölcsiek. Az állatiak közé tartoznak a test tagjai és érzékenységei, az erkölcsiekhez a szív érzései, az akarat és megfontoló értelem. Az utóbbi segédei a visszaemlékező és képzelőerő. E tehetségek orgánumai a testben lakoznak: az érzéseknek és az akaratnak a szív, az értelemnek az agyvelő az orgánuma.⁹⁰ Fáy leírásában még jól érzékelhető az a jelenség, amelyre Kucserka Zsófia hívta fel a figyelmet: a XIX. század közepén a szív valóban az érzelmek székhelye, a lokális azonosságból fakadó metonimikus viszony van a szív hangalak és annak ’szeretet, érzelem’ jelentésmezeje között.⁹¹

Számunkra most azonban az agyvelőben lokalizált képzelőerő lesz lényeges, mely a lélek alsóbb tehetségei közé tartozik, s Fáy szerint csak mulasztó (negativa) nevelést kíván, mivel a természet azt kellőképpen kipalléroztta.⁹² A fontoló értelem és az akarat tartozik azon tehetségek közé, amelyek pallérozása kívánatos.⁹³ Fáy a lélek állapotát metaforikus szinten e tehetségek harcaként jeleníti meg, s minden baj forrása az, ha „két zajos, szilaj és ragadó tehetség, az uralkodásra termett nemesebb tehetségek minorennis állapotjukban, mint egy hatalmas bitangoló (Usurpator) magának ragadja az uralkodó pálczát, a mazok ezért véle megvívni elégtelenek lévén.”⁹⁴ Komoly veszélyekkel jár, „ha a ’csendes, szelíd megfontoló értelem helyében a ’tüzes zabolátlan képzelő erő ül az uralkodó székbe.”⁹⁵ Míg a megfontoló értelem „kegyelmességgel és szelídséggel mint egy jó Fejedelem igazgat”, addig a képzelőerő „zabolátlankicsapongással parancsol.” Az „Akarat eleinte harczol, de véle nem bírván megadja magát.”⁹⁶

Orvosi szempontból a képzelőerő (nem kívánatos) fejlesztése a test inainak „szüntelen való izgattatásával” jár, s „inbeli nyavalyákat” eredményez: többek között főfájást, minthogy „a vér azon tagba tódul, a melly legtöbbet munkálkodik.”⁹⁷ Fáy szerint semmiféle testi betegségnek nincs olyan „lennyomó ereje” és befolyása a lélekre, amint az elérzékenyülés okozta „inbeli nyavalyáknak”, mely végül az életkedv és az életerő felszámolásához vezet.⁹⁸ Az elérzékenyülés pedig legtöbbször (mint korábban láttuk) az érzékeny nevelés következménye.⁹⁹ Az inbeli nyavalyák elszaporodásának és az életunalomnak egyenes következménye az öngyilkosság.¹⁰⁰

89 KÖTELES Sámuel, *Philosophiai anthropologia*, Buda, 1839, 39.

90 FÁY, i. m., 42–43.

91 KUCSERKA Zsófia, *Könyvbe vésett jellemek: A szereplői karakter Kemény Zsigmondnál és a 19. századi magyar regényben*, Bp., Ráció, 2017, 24–25.

92 FÁY, i. m., 53.

93 *Uo.*, 55–56.

94 *Uo.*, 58.

95 *Uo.*, 69.

96 *Uo.*, 70.

97 *Uo.*, 71. A képzelőerő hatása az inakra (idegekre): *Uo.*, 111–112.

98 *Uo.*, 113.

99 *Uo.*, 119.

100 *Uo.*, 133.

E rövid összefoglalásból jól látszik, hogy van néhány hasonló eleme Fáy, illetve a Pálffy Eszter által idézett Köteles Sámuel és Mészáros Károly antropológiájának. Ilyen a test és lélek kapcsolatainak kölcsönössége vagy az idegek szerepének hangsúlyozása az érzékelésben, csakhogy Fáy az utóbbit inaknak¹⁰¹ nevezi. A legfontosabb különbség az, hogy Fáy leírásából hiányoznak az idegek kapcsán a delejességhez/magnetizmushoz kapcsolható szótár elemei. Ettől függetlenül érdemes Fáy tipológiája alapján is megközelíteni Sára viselkedését, sakkora lányrablás-jelenetben a „hatalomátvitel” pillanatait látnunk. Véltetően azt a pillanatot, amikor a megfontoló értelm elveszíti a csatát. Az akarat – ahogyan Fáy írja – „eleinte harcol, de véle nem bírván megadja magát.” Sára agyfájdalma e kód szerint (Naprádiné fokozatos előkészítésének köszönhetően) összefüggésbe hozható a képzelőerő dominanciájával, amelynek központja ugyancsak az agy: „a vér azon tagba tódul, amelly a legtöbbet munkálkodik.” Sára viselkedésében később az ínbéli nyavalyák elhatalmasodására utalnak a könnyek, az ájulás és végül az öngyilkosság.

Természetesen e hasonlóságok ellenére is problematikus lehet az 1810-es évek közepén publikált Fáy írás alapján dekódolni az 50-es években született Kemény-regényt. Érdemes ezért egy másik szöveget is felidézni: Schwartzter Ferenc, az első magyar tébolyda alapítójának munkáját: *A lelki betegségek általános kór- és gyógytanáról*. S ha Fáy munkája a regényhez képest korai, akkor természetesen elmondhatjuk azt is, hogy Schwartzter munkája (közvetlen kontextusként legalábbis) kései.¹⁰² Ám a szerző 1858-as kötete elsősorban J. Guislain és Esquirol (tehát a XIX. század első harmadában született) elmekórtani rendszereinek összefoglalása.¹⁰³

Schwartzter könyvének első nagyobb fejezete részletesen foglalkozik az elmebetegségek okaival. Ezek között szerepel a hajlam, a véralkat, a nem, a kor, a nevelés, a kormányalak (kormányforma), az évszakok és az éghajlat, a mesterség, a betegségek és a vallás. A Kemény-regény szempontjából célszerű a nem, a nevelés és a vallás problémáit szemügyre vennünk. Schwartzter összefoglalása alapján a nők veszélyez-

101 Lásd a szótár címszavát: „Köz. ért. használtatik ideg helyett.” *A magyar nyelv szótára*, III., szerk. CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, Pest, 1865, 77–78.

102 Schwartzter Kemény Zsigmonddal nagyjából egy időben látogatta a Bécsi Egyetem orvoskarát. Kemény orvositanulmányaira vonatkozó adatokról, illetve a ezzel kapcsolatos kétélyekről lásd: DOBÁS Kata, *Mélység és magasság: Kemény Zsigmond és Zord idő című regényének erdélyi recepciója a 20. század első felében*, Irodalomtörténet, 2015/1, 3–20, 8–9. Schwartzter Ferenc munkásságáról: HORÁNSZKY Nándor, *Schwartzter Ferenc és Schwartzter Ottó jelentősége a magyar pszichiátria történetében = Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei*, 15–16, szerk. PALLA Ákos, Bp., 1959, 82–87.

103 ESQUIROL, Jean Étienne Dominique (1772–1840) fontosabb munkái: *Des passions considérées comme causes, symptômes et moyens curatifs de l’aliénations mentales* (Páris 1805); *Des établissements des aliénés en France et des moyens l’améliorer le sort de ces infortunés* (Páris 1819); és több pszichiátriai dolgozata jelent meg a *Dictionnaire des sciences médicales* című kiadványban. Guislain Joseph (1797–1860) jelentősebb munkái: *Traité sur les phrénopathies* (1833), *Leçons sur les phrénopathies* (1852). Schwartzter kötete elsősorban a törvénytudomány orvostanában foglalkozó fejezetben követi Guislain elveit, a többi fejezetben Esquirol munkáira támaszkodik. Vö. KÖVÉR György, *Hysteriától a tébolyodottságig (Klára és Emma párhuzamos esettörténete)*, Korall, 2005/november, 68–96, 69–73.

tettebb helyzetben vannak a lelki betegségek szempontjából, s ennek egyik oka nagyobb érzékenységük, ami csak tovább fejlődik a „náluk elterjedtebb oly művek olvasása által, melyek képzelődésüket felizgatják a nélkül, hogy elméjük hasonló mértékben fejlődnek.”¹⁰⁴ Esquirol álláspontját közvetítve említi, hogy a nők a vallási őrjöngésre és a szerelmi őrjöngésre is fogékonyabbak a férfiaknál.¹⁰⁵ Az elmebetegségek kialakulásában épp ezért a nem megfelelő nevelés is szerepet játszik, s a lányok esetében sokszor a „zabolátlan előszeretet a regényes, hiu élet iránt még neveltetik, semhogy elnyomatnék.”¹⁰⁶ A másik lehetséges veszélyfaktor a vallás. S ha a vallási eszmék csupán „a képzelőerőt csigázták túl, akkor belőle könnyen oly elmebetegségi alak fejlődik ki, de bár melyiknél is veszélyesebb: mert az egyszer már elfogadott vallási fogalmak, kizárnak minden egyéb meggyőződést, s a józan okszerű alapra nem hallgatnak.”¹⁰⁷

Schwartzter a következő fejezetben a megismerő képesség egyes fokaihoz kapcsolható káros hatásokat elemzi. A legalsóbb megismerő tehetség „a legtágasbb értelemben” felfogott képzelőerő. Ha a képzelőerő „túlsúlyt szerez az érzéki benyomásokon és magasabb ismerőképességeken”, annak kisebb fokban az „éber álmodozás”, „a külső valóság semmire becsülése” s az „érzékenység fogékonytalansága a benyomások iránt a z ábrándozás belső tüneményeinek élénk foglalkozása miatt” lesz a következménye.¹⁰⁸ Ha azonban az „ábrándozási állapot” maradóvá válik, akkor a belső világnak a külsőtől való megkülönböztetése végképp megszűnik. Az elme ezen zavarára Schwartzter szerint a művészek és a költők fogékonyabbak. Az elmebetegségek kezelésében minden veszélyes tehát, ami a képzelőerő és a szenvedélyek felizgatásával jár. Ezért is törölték el a tébolydákban a játékszíni szórakozást, ami nemcsak nem használ, hanem árt is a betegnek.¹⁰⁹

Ha most összevetjük Schwartzter elképzelését az *Özvegy és lánya* megfelelő részleteivel, akkor ismét sok hasonlóságot találunk. Schwartzter (akár csak korábban Fáy) nagy jelentőséget tulajdonít az képzelőerő¹¹⁰ túlzott dominanciájának a nevelésben, s ezt részben a nem megfelelő olvasmányok és a színjáték káros hatásának tulajdonítja. A „részletes részben” kidolgozott kórismék egyike akár Sára esetének leírása is lehetne. A mai olvasó számára meglepő lehet, hogy a szerelmi téboly vagy

104 SCHWARTZTER Ferenc, *A lelkibetegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektannal*, Pest, 1858, 49.

105 *Uo.*

106 *Uo.*, 51.

107 *Uo.*, 57.

108 *Uo.*, 70.

109 *Uo.*, 97.

110 A Tudományos Gyűjtemény anonim értekezése ugyancsak a képzelőerő szerepét hangsúlyozza a „léleknyavalyák” esetében: „A léleknyavalyáinál igen fontos szerepet játszik a képzelőtehetség, s felette keveset találhatni közöttök, mellyeknek kiképzésére ez vagy munkátlansága, vagy szerfelett élénk munkássága és hamis előterjesztési által legtöbbet ne tenne; de valamig az ész a képzelőtehetség gyengéssége vagy kicsapongásai mellett joga it megőrzi, ’s az akarat fonák tettekre nem ragadtatik, mind addig nem lehet a képzelőtehetség rendtelenségeit a saját képi, ’s szorosabb értelemben vett léleknyavalyák közé számlálni.” *Általános észrevételek a gondolkodás műszereinek beteges állapotáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1838, XII. kötet, 85.

más néven szerelmi bántalom (Erotomanie, Libeswahnsinn) olyan elmebetegségek mellett szerepel, mint a gyújtási őrültség (Pyromanie), a lopási őrültség (Kleptomania), az iszákossági őrültség (Delirium tremens potatorum) vagy a gyilkolási őrültség (Monomanie homicide). A szerelmi téboly Schwartzert szerint megkülönböztetendő a méhdühtől vagy a bujálkodástól, mert ezeknél a baja nemzőrendszerből ered, melynek ingerlése az agyra hat. Ám a szerelmi téboly a „képzelőerő játéka által támad”, s a beteg szerelme tárgya részéről „kegyenyilvánításról nem is álmodik.”¹¹¹ Előfordul, hogy szerelmük tárgya csak képzelt, vagy olyasvalakihez vonzódnak, akik rangjuk, vagyonuk vagy egyéb okoknál fogva szenvedélyüket nem viszonzhatják, vagy ők maguk nem is gyanítják, hogy ilyen érzet tárgyai és gerjesztői.¹¹² A kórban szenvedők szenvedélyeiket gyakran magukba zárják, s a baj természetét sokszor csak szorgos kutatás után sikerül megismerni. A betegek szomorúak, hallgatók, s a betegség sokszor vezet öngyilkossághoz.¹¹³ A kór-ok kutatás Schwartzert szerint arra az eredményre vezet, hogy a betegség ingerlékeny vérmérsékletű fiataloknál a képzelőerő izgatásának eredménye. Oka lehet akár a „cziélszerütlen felingerló olvasmány”, akár „elkényeztetett henye élet”, akár nem megfelelő bánásmód. A betegség kitörését a megnagyobbodott ideginger okozza, s „a betegség széke a főben van.”¹¹⁴ S mivel a szerelmi téboly valóságos elmebetegség, úgy kell kezelni, mint a többi agybántalmakat. Sok esetben a házasság az egyedüli eszköz, ami ebben az esetben hatással bír. Ám a kezelést gyakran éppen az nehezíti, hogy „a hervadás oka rejtett.”¹¹⁵

Schwartzert leírása szerint tehát a szerelmi bántalom ezen típusa patológikus jelenség. A Honderü 1843-ban publikált cikksorozata ha nem is patológikusnak, de problematikusnak látja az úgynevezett „rajongó szerelem” típusát. Mert a szerelemnek a szívben kell mindazáltal „kezdődnie és képződnie. Hol a szív nem ébreszti fel a képzelőerőt ott szerelem nem támad.” A képzelőerő ugyanis önmagában nem képes egyebet tenni, mint annak „alképét előállítani”, aminem sokára „feloszli saját semmiségébe.” Ez a „phantásia’ mómora”, mely feltüzelve „egy szép alaktól, kellemes külsőtől, s kivált bizonyos érzéki ingertől összekeveri a talált vonásokat ollyakkal, mellyeket saját kamrájából szed elő, azokból egy eszményi egészet képez, mellyet átvizsgálva a valóságra, s utoljára ezzel végkép összetéveszt.”¹¹⁶ E szerelem-felfogást az jellemzi, amit Sára kapcsán Gönczy Monika, Bényei Péter és Pálfy Eszter tanulmánya is hangsúlyozott: Sára valójában Franciskó karakterébe szeret bele, hiszen a szerepet játszó férfinak a nevét sem tudja. Gönczy Monika elemzése szerint Sára tragédiája abból fakad, hogy az olvasott cselekvésmintát tartja megelégedőnek, s ezt a darabot

111 SCHWARTZER, *i. m.*, 131.

112 *Uo.*, 132.

113 *Uo.*

114 *Uo.*

115 *Uo.*, 133.

116 N.L., *Közlemények a szív világából, VIII: Szerelem és Phantásia*, Honderü, 1846/5, 81. A folytatásokban közölt értekezés szerzője Nádaskay Lajos. A munka Ehrenberg könyvének magyar nyelvű fordítása és átdolgozása. (Friedrich EHRENBURG, *Euphranor über die Liebe: Ein Buch für die Freunde eines schönen, gebildeten und glücklichen Lebens*, Wien, 1809. Az erről szóló vitát lásd: Pesti Hírlap, 1847. június 10., 387. Nádaskay]Lajos], AP.H. újdonságírójának, Honderü, 1847/24, 484.)

játssza tovább a valóságban is.¹¹⁷ Pálffy Eszter arra hívja fel a figyelmet, hogy Sára és Naprádiné párbeszédéből kiderül, Sára egyedül abban biztos, hogy szerelme szépségben felülmúlja a többi férfit, valamint feltételezi műveltségét: „A szerep mögötti férfiról semmit sem tud: a jósággal és a gazdagsággal ellentétben a szépség az a jellemző, amely Franciskó szerepében is megmutatkozott.” Sára és Mikes János ezt követően csak háromszor találkoznak, s csupán néhány mondatot váltanak egymással. Mikes János sokáig semmit sem tud az általa kiváltott érzelmekről.

Milyen sors vár tehát a „phantasia mámorából” születő szerelemre? A rajongásról szóló irodalomban Don Quijote Dulcinea iránt érzett szerelme a rajongó szerelem iskolapéldája, aki Aldonza Lorenzót választja szíve hölgyének, ám ő „mit sem tudott az egész dologról, s rá sem hederített.”¹¹⁸

Wieland rajongás-regényében Don Sylvio az erdei sétája során fellelt arcképebe szeret bele. Részben hasonló problémát mutat be a Werther – Lotte-szerelme, amelyet Laczházi Gyula monográfiaja Karl Eibl és Katja Mellmann nyomán entuziasztikus szerelemnek nevez,¹¹⁹ s még inkább Kayser Werther-utánzata, a Kazinczy által fordított Bácsmegey. A rajongásneveléseméleti és orvosi diskurzusa felől szemlélve nagyon is érthető, hogy Kazinczy 1814-es Bácsmegey-kiadása hangsúlyos változtatást hajt majd végre a fordításon, s az epilógusban Bácsmegey nézőpontja mellett immár Mancsi nézőpontjából is láthatóvá válik a történet. Mancsi elbeszélése – mint Szilágyi Márton megjegyzi – „utólagosan olyan mértékben értelmezi át Bácsmegey viselkedését is, hogy az önmagában, saját viszonylatai között még következetesnek tűnő értékrend örültségnek minősül.”¹²⁰ Meglehet, hogy pusztán esztétikai szempontból e változtatás nem volt szerencsés, viszont ezzel a gesztussal olyan olvasói pozíciósikerült megteremtene, amely szerint Bácsmegey szerelmi rajongása patológusként értelmezhető. E gesztus ekkortájt éppen azért válik szükségessé, mert a Werther fogadtatása nemcsak azt mutatta meg, hogy felbomlik a morális és esztétikai ítélet alapvető egysége,¹²¹ hanem azt is, hogy a szereplő tragikus sorsa nem feltétlenül elrettentő példa az olvasók számára.

Természetesen tovább folytathatók a példák: Kölcseynek a rajongó szerelem történeteként is értelmezhető novellájában (*A' vadászlak*) az a kérdés merülhet fel,

117 GÖNCZY, *Az Özvegy és leánya...*, i. m., 99., BÉNYEI, *A történelem és a...*, i. m., 306–307. Papp Ferenc monográfiaja Sára érzelmeinek és olvasmányainak kapcsolatára hívja fel a figyelmet: „Ábrándjain magányos álmodozásai s regényes olvasmányai hagyta nyomot, mégis leginkább felékesíti eszményképét az élénk képzelet.” PAPP, i. m., 275.

118 CERVANTES, *Az elmés és nemes Don Quijote de la Mancha*, I, ford. BENYHE János, SOMLYÓ György, Európa, Bp., 2005, 43.

119 LACZHÁZI Gyula, *Társasság és együttérés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Ráció, Bp., 2014, 155; KARL EIBL, *Die Entstehung der Poesie*, Insel, Frankfurt am Main, 1995, 129; KATJA MELLMANN, *Güte – Liebe – Gottheit: Zur Präzisierung des utopischen Gehalts von Goethes „Stella”*, Aufklärung, 2001/13, 103–147, 113.

120 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 400; ill. SZILÁGYI Márton, *Az érzékeny levélregény magyar variációja: Kazinczy Ferenc: Bácsmegey össze-szedett levelei*, Széphalom, Kazinczy Társaság Évkönyve, 2009, 25–27.

121 Klaus R. SCHERPE, *Werther und die Wertherwirkung: Zum Syndrom bürgerlicher Gesellschaftsordnung im 18. Jh.*, Zürich, Bad Homburg, 1970, 27; RÁKAI, i. m., 243.

hogyan vajon nem lehetséges-e, hogy gyermekgyilkos a főhős rajongásának tárgya. Másik novellájában, *A' kárpáti kincstárban*, a narrátori szólam segítségével az olvasó pontosan tudja, amit a novella hőse, Erdőhegyi nem: Áringer Nelli iránti érzelmi meglehetősen egyoldalúak. Az iránta érzett szerelem – ahogy Laczházi Gyula fogalmaz – „csak képzelete kontrollálatlan működésének, öncsalásnak tudható be.”¹²² A rajongó szerelem irodalmi ábrázolása és közvetett értékelése szempontjából tehát nemcsak az a lényeges, hogy a szerelmes(ek)re végül milyen sors vár, s ebből miféle következtetés vonható le, hanem az is, hogy a szereplők és az olvasó számára mi válik láthatóvá a kapcsolat érzelmi hátteréből. Ez pedig elsősorban elbeszéléstechnikai kérdés.

Mit tanít, illetve tanít-e egyáltalán valamit a rajongó szerelemről az *Özvegy és leánya*? Sára és Mikes János sorsát szemlélve a regény első pillantásra azon művek sorába illeszthető, amelyek a rajongó szerelem súlyos kudarcával végződnek, így annak kritikájaként is felfoghatók. De vajon Sára Mikes Jánosban a „saját légművét”¹²³ szereti-e csupán, s mindez kizárólag a „phantasia sugalma”?¹²⁴ Nádaskay Ehrenberg fordítása ugyanis olyan lehetőségről is tud, amelyben „valódi szerelemből származik, ha a képzelőerőnek igen nagy befolyást engedünk. A valódi szerelemnek első forrása azon, habár többnyire csak homályosan érzett szükségletben áll, egy rokonsághoz csatlakozni; oly szükségletben, melly mindig a természetben leli alapját, de egész elevevényében gyakran csak a tárgy által ébresztetik fel, mely neki megfelel.”¹²⁵ Sára is emlékezhetünk, hogy Fáy értekezése sem vitatta a rajongás pozitív vonásait, hiszen az andalgás (Schwärmerey) szüli a „Szépért s Jóért való buzgóságot”, a „Sympathia” érzését. Rokonsághoz-e tehát Sára és Mikes János? E kérdés megválaszolásához nyújthat segítséget Pálffy Eszter megállapítása, mely szerint a regény Sára és János érzéseit a kevés interakció ellenére is részletesen ábrázolja. Értelmezésében belső monológjaikból és az elbeszélő leírásaiból bontakozik ki egymás iránt érzett vonzalmuk, amely egész létüket meghatározza. Ám ez számukra mindvégig rejtve marad, csak az olvasó számára válik megközelíthetővé mindkét szereplő belső világa.

E Kemény-regény elbeszéléstechnikai jellegzetességeit elemezve Szegedy-Maszácz Mihály monográfiája egykor arra hívta fel a figyelmet, hogy az elbeszélő értelmezéseinek viszonylagos ritkasága nyilvánvalóan jelzi, hogy az *Özvegy és leánya* meglehetősen önálló olvasóra számít. A belső nézőpont kitüntetett szerepével magyarázható, hogy a regény már kezdeti szakaszában is öntudatok párbeszédéhez hasonló. Különböző magatartásokat mutat be, amelynek értékeléséhez ugyan ad némi fogódzót, de végső soron az olvasóra bízva annak eldöntését, hogyan is vélekedjenek róluk.¹²⁶ Mikes János és Sára szerelmére vonatkozva ez azt jelenti, hogy a szerep-

122 A főhős képzetének kontrollálatlan működéséről: LACZHÁZI, *i. m.*, 168; a képzelőerő szerepéről Kölcsey novelláiban: GYAPAY László, *Történetek a képzelőerő hasznáról és káráról: Az ábrándozás formái Kölcsey novelláiban = A fantázia hippogriffje: A romantikus képzelőerő elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta, SURÁNYI Beáta, UJVÁRI Nóra, Bp., Reciti, 2017, 37–38; ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A képzelőerő betegségei: Kölcsey: Nemzeti hagyományok, A' kárpáti kincstár, Töredékek a vallásról*, (kézirat).

123 NÁDASKAY, *i. m.*, 81.

124 *Uo.*

125 *Uo.*

126 SZEGEDY-MASZÁCZ, *i. m.*, 178–179.

lők belső monológja, a többi szereplővel folytatott dialógusuk, illetve az elbeszélő leírásában megfogalma zott jellemzésük együttesen teszik lehetővé az olvasó számára, hogy akár Naprádiné kommandáló logikája, akár más szempontok alapján felmérje a kapcsolatban rejlő lehetőségeket. Ennek eredményeként – jó eséllyel – ne csupán a rajongó szerelem elrettentő példáját lássa benne, hanem „rokonylányek találkozását”, így elszalasztott lehetőséget is.

A másik kérdés, a mit érdemes feltennünk: miként értelmezhetjük éppen egy regényben a rajongás-diskurzuson keresztül megfogalma zott olvasáskritikát? Judit (és részben Sára) könyvtárát jellemezve az elbeszélő a kor irodalmának ismertetésébe bocsátkozik: „... olvasóim hihetőleg százból sem ismernek egyet. Akkor nagy körök és nagy hatásuk volt. Utóbb némelyike a ponyvairodalomba bejutván, hoszasan tengett a tükör háta mögé szurva vagy a mestergerendán.”¹²⁷ Kemény itt, illetve elméleti írásaiban is megfogalma zza e szövegek minőségével kapcsolatos kritikáját,¹²⁸ ám a problémát nem kizárólag a művek színvonala jelenti. Végső soron egyetértek Dobás Kata megállapításával, mely szerint „a nyomtatott szöveg olvasása önmagában sem Keménynél, sem a regény világában nem elvetendő vagy veszélyes cselekedet. Az *Özvegy és leánya* inkább az olvasás mint befogadás értelmében hívja életre azokat a lehetőségeket, amelyek akár tragikus eseményeket is képesek lesznek kiváltani. Az értelmezés elsősorban akkor válik veszélyessé... ha a reflexív viszony megszűnik olvasó és olvasott között.”¹²⁹ Maga az *Özvegy és leánya* a zomban olyan regény, amely jelentősen megnehezíti a rajongás-diskurzus szempontjából problematikus azonosuló, illetve a mintakövető olvasói magatartást. Ennek egyik eszköze a mesei funkciók átfordítása, illetve együttes jelenléte: Judit például egyrészt segítőtárs, másrészt károkozó, démoni figura. A drámai szerepkörök analógiája mentén is érvényesül a határhelyzet. Mint Bényei Péter megjegyzi: Naprádiné alakja komikus és tragikus szerepkörök határára mozog, akár csak Haller Péteré.¹³⁰ Az elbeszélői magatartás változatosága¹³¹ ugyancsak ártértelemzi a lezárá sban felidézett varázsmese-szüzsét, a házasságukban kiteljesedő happy endinget. Más megközelítésben maga a történet melodramatikusszerelmi románcként azonosítható, alakformálása a zombankettős: megtalálható benne a románca jellemző egyenesség és éna zombosság, illetve a komikus-szatirikus jelleg.¹³²

Noha e jellegzetességek a Kemény-regények többségéről elmondhatók, az *Özvegy és leányában* hangsúlyozott szerepet kap az irodalmi, bibliai, mitológiai minta-

127 KEMÉNY, *Özvegy és...I*, i. m., 92.

128 Különösen Kemény Zsigmond *Élet és Irodalom*, illetve *Szellemi tér* című írásában. Kemény elméleti állásfoglalásáról és szerkesztői eljárásáról bővebben: HANSÁGI Ágnes, *Kemény Zsigmond, a Pesti Napló, az „olvasási vágy” és egy drámai költemény*, *Studia Litteraria*, 2014/3–4, 25–50, 31–34.

129 DOBÁS Kata, *„Ilyen kár örvendők a reformátusok, de csak az asszonyok”*: *Bibliaolvasatok és olvasásmódok Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényében*, *Szépirodalmi Figyelő*, 2017/5, 59–70, 69.

130 BÉNYEI, *A történelem és...*, i. m., 279–280.

131 IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 278–280.

132 NYILASY Balázs, *A 19. századi modern magyar románc*, Bp., Argumentum, 2011, 303.

követés lehetősége. A szereplők sorsa azt mutatja, hogy a mintakövetés még az azonos szerepkörben mozgó hősök számára is kudarcra ítélt. Mint Eisemann György elemzése hangsúlyozta: Sára és János Franciscotörténetét próbálják továbbjásztani, ám Mikes János eltéved a felkínálkozó szövegek között. A bádogjelmezes lányszöketés másik széphistória jellegű epizódja nem megoldást kínál, ha nem katasztrófát idéz elő, vagyis nem folytatódhat a boldogító szüzésé.¹³³

Az *Özvegy és leányában* a szereplők által választott, illetve felidézett történetminták és történetelemek nem folytatják és kiegészítik, hanem éppenséggel visszajára fordítják és felülírják egymást: így hoznak létre egy sajátos, megismételhetetlen történetet. A képzelődési rajongás jelenségére reflektáló Kemény-regény ezek segítségével képes megakadályozni azt, hogy maga is az azonosuló, mintakövető olvasói magatartás prédájává váljon. Épp ezért tartom lényegesnek, hogy a verses regények lelkes olvasója, Judit, a lányrablást követően majd kétségbeesetten keresi, s nem találja az analógiát *saját* történetük és *mások* története között: „Bárcsak! emlékezném valamely verses krónikából vagy regényből a miénkhez hasonló helyzetre!”¹³⁴

Összefoglaló

Pálfy Eszternek e folyóiratban olvasható tanulmánya meggyőzően érvel a mellett, hogy a korábban mellékszereplőnek tekintett Naprádiné a szerelemkoncepció felől tekintve Kemény regényének egyik kulcsfigurája. E korreferátum egyetért Naprádiné kitüntetett pozíciójával, ám regénybeli szerepét, az olvasáshoz és a szerelemhez való viszonyát a rajongás (enthusiasmus) (Schwärmerei) XIX. fogalma felől interpretálja. A Platónnál még alapvetően pozitív értelemben előforduló rajongás (enthusiasmus) Luther értelmezése nyomán negatív felhangot kap. Ő főként az 1520-as, 1530-as évek millenarista protestáns mozgalma it nevezte rajongónak. A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése döntően negatív volt. Kemény regényei esetében többnyire a politikai és a vallási rajongás aspektusát hangsúlyozza a szakirodalom. Ám a 19. század elején a fogalomnak egy nevelélméleti aspektusa is létezett. Ez alapján a regényben Tarnócziné a vallásos rajongást, Naprádiné pedig a képzelődési rajongást képviseli. Sára tragédiája szempontjából meghatározó e két nevelési attitűd, amelynek eredményeként Sárából szerelmi rajongó válik.

¹³³ EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 41–47, 44.

¹³⁴ KEMÉNY, *Özvegy és...I*, i. m., 149–150.

Daughter of widows**Religious, imaginal and amorous enthusiasm in Zsigmond Kemény's novel
Özvegy és leánya (Commentary on Eszter Pálffy's paper)**

Eszter Pálffy's paper, published in the current issue, makes a convincing case for the importance of Mrs Naprádi in Kemény's novel, especially with regards to the concept of love. This commentary confirms the unique importance of Mrs Naprádi, however, interprets her role in the novel and her attitude to reading and love from the perspective of the nineteenth-century concept of enthusiasm (*Schwärmerei*). *Enthusiasmus*, a principally positive term in Plato, receives a negative undertone in the wake of Luther's interpretation. From the religious context, the term transfers into the realm of medical, political, moral-philosophical, aesthetic and psychological discourse, and assumes a predominantly negative meaning. In the case of Kemény's novels, criticism usually stresses political and religious enthusiasm. However, in the early nineteenth century, the term was also associated with an aspect of people's education. Based on this, Mrs Tarnóczi represents religious enthusiasm, while Mrs Naprádi represents imaginal enthusiasm. These two educational aspects play a fundamental role in the tragedy of Sára, as they give rise to her amorous enthusiasm.